

ВАРІАТИВНІСТЬ КОНЦЕПТУАЛЬНОГО ВИЗНАЧЕННЯ¹ ОСОБИСТОСТІ У ПСИХОЛОГІЇ

Сергій МУСАТОВ

Copyright © 2013

*“Лише звівши у сферу психологічного розгляду
особистість, людину як реального суспільного індивіда,
можна перейти до аналізу її свідомості”*
С.Л. Рубінштейн [55, с. 116].

Актуальність проблеми. Об’єктивно достовірним, тобто досяжним психологічному аналізу проявом особистості є система її вчинків, пріоритетних видів діяльності, соціальна поведінка в цілому [3; 8; 9; 14; 22; 27; 34; 40; 46; 52; 70; 76]. Вони, кожен окремо і всі разом, вказують на специфічність об’єктивованих у такий спосіб якостей особистості. На жаль, цим й обмежується рефлексивна впевненість її дослідників, а наміри обґрунтувати психологічний зміст цього явища вдовольняються хіба що аргументацією висновку про його багатогранність.

Особистість, упроявлюючись у взаємодії із оточенням (фізичним, соціальним, геополітичним тощо), не підтверджує достеменно й однозначно, що саме у даній взаємодії і якою мірою причетна до *формування саме цих і такої якості граней* власного буття. Знизивши ж вимоги до дослідження, за логікою інтуїтивного припущення, на кшталт ентимеми (за Аристотелем), можна довести, що це буття спонукає особу до здійснення певного характеру відносин із суспільством, частиною та індивідуальним утіленням особливостей якого вона є [1; 2; 6; 17; 22; 25; 30; 32; 40; 47; 56; 64; 75]. Проте, у цих і багатьох схожих на них аксіологічних узагальненнях, годі шукати прозорої та однозначної постановки вихідного фундаментального питання: з якою метою людина здійснюється саме як особистість, або ж

у чому полягає аристотелівська ентелехія цього явища?² Прикладна психологія, не менше за академічну науку, зацікавлена у такому його аналізі. Тож, залучимо до нього відомі на сьогодні дослідження із *теорії особистості*.

Очевидно, що за допомогою науково-психологічного узагальнення та типологізації відповідного фактичного матеріалу можуть бути намічені загальні особистісні риси людей із певної соціальної страти, а долучивши до цього технології історико-психологічного реконструювання ще й отримати *соціальний портрет особистості* певного соціуму [1; 5; 15; 17; 30; 40; 41; 49; 57; 78]. Така виразна номінальність, що має на меті окреслити онтофеноменологічні контури особистості, притаманна в основному зідеальненому її соціофістському визначенню. З тим чи іншим уточненням воно приймається і психологічними підходами до вивчення особистості як психологічно відображеної сутності [5; 7; 10; 20; 30; 34]. І хоча це когнітивно й перспективна модель, усе ж малоуспішна для конструювання нагальних відповідей на запити сьогодення, про які йшлося [див. 40], а також для уможливлення свободи волі, незалежності особистості, що як проблема вкрай актуальна нині. Ця модель не утримує прообраз людини у її особистісній повноті, що можна аргументувати прикладами.

¹ Поняття використовується у певному його значенні, а саме: визначення – це процес і результат дій, спрямованих на інваріантне розкриття змісту чогось, у нашому випадку – сутності особистості як предмета психологічного дослідження.

² Поодиноким винятком є, мабуть, стаття С.М. Марєєва [36].

Так, скажімо, всебічність як атрибут ідеальної особистості передбачає такий її само-рух, як долучення до активної соціальної, передовсім професійної, діяльності, вмотивоване її власним вибором, котрий залежить не тільки від наявних здібностей суб'єкта чи від його намірів. Внутрішня ініціатива, прагнення ефективної участі у суспільному виробництві не зліквідує об'єктивно існуючий розподіл праці та його категоричні вимоги до рівня професійної придатності особистості як суб'єкта тієї чи іншої сфери виробничої, художньої чи іншої діяльності. Навіть більше того, пост-індустріальні способи виробництва з їх вимогами до фахової придатності працівників трансформуються швидше, аніж виховані на канонах усупільненої праці покоління виробничників. Та й реалії професійного самовизначення особистості за сучасних умов в Україні далекі від аналітичних. Значна частина молоді, причому разом із батьками, потрапляє зараз у “ножиці технічного прогресу”, перетворюючись на жертву суспільних декларацій щодо технічного поступу, пришвидшення темпів промислового розвитку та пов'язаної з цим потреби економіки у фахівцях з вищою освітою (особливо магістрів). Насправді ж випускники ВНЗ із кваліфікацією “економіст”, “менеджер”, “юрист” поки що переважно поповнюють армію безробітних, успішність “вторинного професійного самовизначення” яких не прояснена або, принаймні, урівнює їх із випускниками ПТУ, а також тими, хто оволодіває робітничою професією безпосередньо на виробництві. Тому дискусійною видається перспектива досягти гармонії особистісного буття конкретною людиною, навіть в окресленому колі життєвих обставин, коли тенденційно переважають, за уявленням В.С. Мерліна, депресія, невроз, а в ускладнених життєвих обставинах, які обговорює О.М. Леонт'єв [32, с. 178], викривлення особистісного розвитку в цілому. На жаль, і локалізовані чинники спричиняють спотворення особистості, що яскраво унаочнюють резонанс вбивства за обтяжливих обставин, звалтування, нелюдська жорстокість, торгівля людьми, а також, як не прикро, й бездіяльність корумпованих чиновників в екстремальних ситуаціях, коли населення залишається сам на сам зі стихійним лихом. Статистика таких учинків відображає не тільки кримінальні хроніки, на кшталт групового злочину молодиків у м. Миколаїві проти Оксани

Макар (березень 2012 р.), а й майнові злочинства спритників проти довірливих інвесторів “Еліта-центр”, банку “Транскапітал”, кредитних спілок (Український фінансовий союз та ін.). При цьому вражає виразна “особистісна недостатність” самих жертв аферистів, яких, наприклад, після свого тюремного ув'язнення за обладки з коштами вкладників “МММ”, С. Мавроді знову залучає до своїх фінансових афер-акцій.

Отже, *ідеальні якості узагальненої особистості-моделі* (всезагальність, неповторність, гармонійна цілісність та ін.) функціонують в індивідуальній свідомості як вищі, суспільно бажані, культуроцентровані орієнтири, звернені здебільшого у майбутнє, абрис котрого для окремо взятої особи насправді подібні до горизонту, наближення до якого супроводжується його віддаленням.

На відміну від “особистості взагалі як ідеалу”, що повно втілює людські очікування стосовно благісного суспільного буття у його найвищому призначенні, *соціальний тип особистості* (якщо схематизувати таке протиставлення) наближає дослідника до реально-психологічних умов породження, функціонування та флуктуації тих рис усупільненого індивіда, які утворюють його особистісність того чи іншого рівня відповідності обговорюваній ідеальній моделі. Водночас сама потреба зафіксувати рівень відповідності конкретної особистості прийнятним критеріям передбачає не тільки розробку дієвих методів такого дослідження, а й вимагає застосовувати лише валідні критерії для підготовки адекватного методичного арсеналу і для його використання. Зі свого боку, валідизація методик, що характеризується подвійністю, тобто поєднанням конструктивно-понятійної і змістової адекватності, потребують від дослідника чіткої визначеності у розумінні сутності особистості, але тепер уже більш конкретно та інструменталізовано. Мовиться, власне, про його приєднання до тієї чи іншої теоретичної версії, котра, хоча й наближається до об'єктивного стану справ, усе ж не досягає ні онтологічної вичерпності, ані феноменологічного багатоманіття. Причому персонологи постійно стають на цей “камінь спотикання”, що супроводжує психологічні дослідження особистості, тим більше у ситуації багатозначності гіпотетичних уявлень та інтерпретаційних схем узмістовлення психологічних понять [3; 8; 10; 14; 17; 22; 27; 32; 41; 50; 70; 76 та ін.]. Оскільки це

дещо інша проблема, пов'язана із фундаментальними питаннями епістемології в цілому, відкладемо її розгляд на майбутнє.

І все ж, попри згадані й усі інші нюанси невизначеностей, персонолог вимушений сформулювати прийнятну для нього модель особистості. Не повторюючись щодо значення і ролі метапсихологічної складової у формуванні його позиції як дослідника, зазначимо, що йому належить пристати (або ж самому її винайти) до тієї чи іншої когнітивної схеми чи моделі особистості, причому незалежно від того, чи в інтересах розробки програм управління її соціальними відносинами, чи для поглиблення знань про її сутність це пошукування здійснюється. Актуальність розробки обох цих напрямків нині стрімко зростає, що надало тематиці особистості значення мегапроблеми [2; 9; 10; 14; 20; 26; 32; 40; 50; 58; 66]. Не дарма ще класик вітчизняної психології радянського періоду С.Л. Рубінштейн (1889–1960), підкреслюючи її системотвірну роль, писав, що “те чи інше вирішення проблеми особистості сутнісно визначає загальну теоретичну концепцію психології” [55, с. 116]. Сучасні персонологи мають підстави приєднатися до цієї думки. І в наших матеріалах вона знаходить своє розгорнуте підтвердження.

Однак певна винятковість проблеми містить не тільки переваги. Так, величезний масив різномірної інформації щодо атрибутів і реквізитів психології особистості, поки що не допоміг здолати концептуальні бар'єри на шляху узгодження вихідних позицій її дослідниками. Натомість він вказує на наявність конкуруючих підходів. Їх автори за власними переконаннями інтерпретують схожі факти особистісного буття, проте вбачають у них не ті ж самі детермінанти його перебігу, інакше пояснюють психологічну логіку його переживання суб'єктами однакових соціально-економічних ситуацій, по-різному визначають сутність особистості [1; 3; 5; 15; 17; 23; 26; 32; 43; 46; 49; 59].

Своєрідне, а саме пристрасне, ставлення до проблеми особистості, про яке йдеться, вмотивовується, на наше переконання, важливістю для дослідників тих переживань, які кореспондуються із цінністю для них певних її реквізитів. Психологи, долучаючись до їх вивчення, на рівні недостатньо усвідомлюваних чинників самоідентифікації все ж ототожнюють власну Я-концепцію із теоретичною моделлю особистості, або яку вони пропо-

нують, або ж яку відкидають. У такий спосіб відбувається відображення суб'єктом пізнання власного ставлення до значення особистісного буття. Це переживання двоякісне, як і у будь-якої іншої людини. В ньому слушно виділити принаймні дві площини розмірковування, що містять живодайну основу для теоретизування. Вектор пошуку сутності особистості послуговується психологічними поняттями, що використовуються як її ідеальні моделі, що у знятому вигляді містять диференційовані ознаки, факти поведінки, рефлексовані правила аналізу і формулювання умовисновків щодо цього феномену. Тут мали б домінувати *безумовні значення*, тобто такі, що не залежать від стихії індивідуального умонастрою чи переконань, а відтак це (мають бути!) однакові для всіх значення, хоча при детальному їх аналізі постає *телеономність* тих висновків, у яких розкриваються об'єктивні характеристики особистості. Наприклад, пансексуалізм фрейдистів в аналізі особистості дослідники творчої спадщини З. Фрейда почасти *пояснюють проблемами статевих відносин*, з якими він стикався у сімейному житті.

Водночас, якщо йдеться не про “*особистість узагалі*”, а про “*мою особистість*”, то вектор її осягнення спрямовується на ще більш обсяжний контекст порівнянь з іншими Я, світом у цілому (С.Л. Рубінштейн), адже в їх обіймах, а не лише у предметному світі, глибинне Я особистості шукає свою ідентичність, використовуючи для цього, зокрема, й обмежуючі вимоги предметної діяльності. Однак це здушевлене пізнання інших, відмінне від конструювання уявлень про світ речей своєю динамікою самотворення у ході самопізнання. Воно сутнісно поглиблює психологічні розмірковування, збагачуючи сучасну персонологію, що остаточно перетворилась на ще одне проблемне поле психології, де відбувається хай і продуктивне, але все ж протистояння думок, концепцій, парадигмальних позицій. Якою ж за цих умов може бути персонологічна практика? На це питання є декілька відповідей й відтак немає однозначної.

Проте втішає те, що, попри академічні суперечки, психологія особистості все ж не перетворилась на ще одну terra incognita науки про людину, а відповідна практика набула автономності на хвилях позитивізму її інтерпретацій у консультуванні, психотерапії, психокорекції, психодіагностиці, пропаганді, рекламістиці, іміджмейкерстві та інших

сферах соціального впровадження доробку практико-орієнтованих психологів. Урізноманітнюється і коло замовлень на прагматизовану інформацію як з боку фахових психологів-користувачів (консультантів, психотерапевтів тощо), так і дослідників суміжних галузей людинознавства, задіяних у міждисциплінарних програмах вивчення “людського фактора” у соціальних, політичних, економічних процесах, інженерному проектуванні ергономічних систем, архітектурних споруд та ін. [2; 3; 15; 16; 29; 31; 35; 36; 38; 42; 44; 50; 59; 66]. Психологічна практика утвореної прикладної галузі помітно відокремлюється від академічної психології, прямує до самодостатності.

Та не меншого практичного значення у цьому зв'язку потрібно надати науковому аналізу особистості в інтересах дослідницької психології, яка через згадані обставини переживає розкол, схизис [11; 14; 18; 27; 39; 40; 49; 59; 65]. Крім піднятих нами [див: 39; 40] проблем, гострою в умовах “методологічного плюралізму” залишається питання про *наукову коректність* насамперед прикладного застосування деяких уявлень про особистість, що ґрунтуються на паліативі тверджень “здорового глузду”, еkleктичних спекуляцій стосовно сутності психічного [11; 16; 18; 27; 29; 33; 50; 60; 65; 67; 71; 73]. Тому розгляд певних теоретико-методологічних аспектів сучасного стану психологічної науки у цілому набуває і спеціального значення, *адже він визначає рівень та результати розробки проблем сучасної персонології* [1; 2; 5; 11; 17; 22; 36; 39; 49; 55; 67; 72].

Аналіз відповідних фактів, розмірковувань фахівців про шляхи розвитку сучасної психології показує, що вона радикально знижує притаманну їй методологічну вимогливість й академічність [3; 11; 33; 39; 65; 67; 71; 73]. Особливо помітною ця ознака є у психокорекційній практиці, відхід якої від *звичних для вітчизняної практики методологічних засад* найбільш очевидний [11; 18; 39; 65; 67; 72; 73]. В ній активізувалися чистий емпіризм, клінічний прагматизм, реанімується практика задіяння методик екстрасенсорного, парапсихологічного характеру впливів, містики, зокрема релігійної. Використання в психотерапії технік (а з ними й відповідної ідеології), що тяжіють до східних релігій, зокрема буддизму, веде в електику, де в діяльності психолога перемішані уявлення про психічне, некритично запозичуються їхні методологічні

постулати, зрештою, потерпає чіткість наукового знання, його світоглядна цінність [3; 11; 33; 36; 39; 46; 50; 65; 67; 71]. Є підстави пов'язувати це із проникненням у практикувальні коридори психологів-перекваліфікантів (лікарів, філологів, інженерів, учителів), які з властивим для дилетантів механістично-спрощеним розумінням психічної причинності ринули “надавати психологічну допомогу населенню”. Дана практика доповнюється діяльністю гадалок, чаклунів у “лікуванні хвороб людської душі”.

Не уникли спокуси комерційного успіху і професійні психологи. Зрозуміло, що викликана недофінансуванням науки еміграція до психологічної практики частини фахівців спровокувала кадрові наслідки становища, яке маємо в академічній та психотерапевтичній царині психології. Ці наслідки позначились і на дослідженнях, які проводяться у форматі психологічного упредметнення особистості. Та чи зможуть “емігранти” з академічної психології і “волонтери” зробити те, що обіцяють замовникам? Питання, мабуть, риторичне, адже переважна більшість надавачів психологічних послуг цього ґатунку фактично обмежуються власним життєвим досвідом і знахабнілою впевненістю, не вдаючись до науки у власному її сенсі.

Прихований “методологічний анархізм” [71, с. 35] найбільш відчутний у психокорекційних підходах до проблеми особистості та свідомості, підсилює евристичне значення висловлюваних не тільки зараз, “за гарячими слідами”, пересторог, а й застережень, що сигналізують про можливі помилки. Так, коментуючи вагомість для психології її перших і невпевнених кроків в експериментальних дослідженнях, у тому числі з проблем особистості, П.Я. Гальперін (1976 рік) пропонував “утриматись від прямолінійних висновків щодо наукової обґрунтованості та дійсного наукового значення... широкого практичного використання психології” [12, с. 9]. Але, всупереч набутому досвіду, склалося так, що, зосередившись в основному на запитах практики у швидкоплинних умовах перехідного періоду, психологія особистості не змогла вийти на належний рівень теоретико-методологічного забезпечення. Цей її крок, вочевидь, попереду. Проте плідний діалог фахівців наукової і практичної гілок психології стосовно відновлення теоретико-методологічної єдності й наукової цілісності психології особистості ре-

зультативно не може статись одномоментно й тим більше автоматично. Покрокове наближення до цієї мети та її здійснення вимагатимуть щонайменше розуміння реально діючих мотивів розколу й закладання науково-організаційних, не говорячи вже про теоретичні, підвалин повернення різних способів психологічного практикування до *alma mater* наукової психології. Саме у цьому, на наше переконання, й полягає одне із завдань персонології.

Розкол психології на її академічну та практичну частини поки не знайшов конструктивного осмислення у пошукуваннях теоретиків і методологів, а прихильники пріоритету практики, тобто користувачі, не зважають на нього як на доленосу ситуацію, що склалась у нашій науці [3; 11; 27; 36; 39; 65; 71]. Повною мірою це дається взнаки й у психології особистості, хоча інтерпретації її сутнісних ознак та особливостей ще не вичерпали той їхній “запас методологічної достовірності”, який було закладено академічною наукою на попередньому етапі її розвитку. Однак йому відповідала інша соціально-економічна ситуація, більш врівноважена в її суспільному повсякденні, та й психологічному відображенні. Інплементация ринкових відносин у суспільне буття й пов’язана з цим комерціалізація масової свідомості українців кардинально змінила соціальні координати особистісного становлення молоді, про що вже йшлося [див. 40]. Ці зміни треба розглядати як важливий прецедент у вивченні особистості психологами академічного амплуа (дослідниками, теоретиками, методологами) та їх колег – користувачів (консультантів, викладачів, терапевтів). За етапами системного осмислення таких досліджень і наближення до “діалогу” дисциплінарних сегментів розколотого нині психологічного знання такий інтерактив не тільки можливий, а й достатньо передбачуваний. Дійсно, якими б шляхами не пішли спроби розглядати психологічну практику як джерело методологічних настановлень, про які в іншому контексті дбав Л.С. Виготський (1927), неодмінним етапом їх наукової кооптації та апробації має виступити теоретичне осягнення цього досвіду. Для ефективного його використання зазвичай потрібна академічна ерудиція,

котра б засобово уможливила ефективний психологічний аналіз різних сфер соціальної практики та передбачала синтез здобутих у такий спосіб засад і правил їх використання. Це підтверджує новітня історія нашої науки, зокрема – радянської [49; 53; 55; 60; 61; 74].

Для початку треба осмислити хоча б те, як протікає розщеплення раніше єдиної психології.³ Як і за часів Л.С. Виготського (1896–1934), квінтесенція цього внутрішнього конфлікту сфокусована навколо відносин теорії і практики [11; 65; 72; 73]. Але бентежить той факт, що на противагу створенню тоді підвалин загальної психології, у якій дане співвідношення було вирішено, як з’ясувалось, на користь науково-теоретичного осягнення особистості та діяльності, а також постановки класово зорієнтованої методології, тепер психологічна наука і психологічна практика “розірвали стосунки”. Вони “живуть паралельним життям, як дві субособистості розколотої особистості: вони не мають взаємної зацікавленості одна одною, різними є їхні авторитети, різняться їх системи освіти та економічного існування у соціумі, проблематично перетинаються кола спілкування їхніх представників із західними колегами” [11, с. 103].

Серед не менш значущих ознак розколу небезпека полягає у тому, що не стільки дослідники, скільки користувачі, практики впадають у “психологічний сепаратизм”. Вони не прагнуть узагальнень і не намагаються по-новому, з перспективних позицій розглядати методологічне значення практики, хоча саме тут людина – основний предмет психологічного практикування – постає у своїй цілісності. На жаль, за інерцією швидкостиглі практичні психологи успадкували від науково-аналітичної психології й деякі її когнітивні переконання, зокрема ті, що закладені у технології структурно-функціонального “розчленування” людської психіки на її складові, а потім, вивчивши їх відокремлено, узагальнено і без акценту на винятках, “скласти” згодом із них цілісність. Та те, що припустимо і виправдано в моделюванні, навряд чи прийнятне у взаємодії із свідомою, рефлексуючою людиною-клієнтом.

Річ у тім, що психологічна практика, яка має справу із цілком конкретною людиною,

³ Проблему “виживання психології” (М.К. Мамардашвілі) Ф.Ю. Василюк пов’язує з тією плідною ситуацією, у якій поєднується: “по-перше, цілком сформована психологічна практика, по-друге, ряснота перекладів західної психологічної літератури, по-третє, ще жива вітчизняна психологічна традиція” [11, с. 3–4].

до того ж у форматі “тут і зараз”, вимушена меншою мірою, ніж практика академічного, узагальнювального спрямування, цікавитися її відповідністю ідеї особистості. І ще більшою мірою вона має зосереджуватися на методиці (що реалізує систему адекватних методів) цілеспрямованого керівництва змінами, які у внутрішньому світі останньої відбуваються за тих чи інших умов, у тому числі й створюваних із терапевтичною метою. Практичного психолога цікавлять результати здійснюваних впливів, при цьому не тільки зовнішньо проявлені, а внутрішньо пролонговані, нерідко такі, що стосуються диспозицій особистості (В.О. Ядов), її намірів, ціннісних орієнтацій, вмотивувальних учинків, соціальної поведінки в цілому. Проілюструємо сказане простим прикладом.

Відмова клієнта від нав'язливих захоплень (алкоголь, азартні ігри, тютюнопаління, наркотики, пристрасть купувати речі тощо) дорогого варту, але ще більше вартує той момент, що є наслідком не стільки заборони, яка кореспондується із страхом (наприклад, закодованого), скільки свідомого наміру покінчити із залежністю, або, тим паче, морального вибору особистісного гатунку. Даного рівня мета психологічного впливу мала б схилити практика до прикладного застосування особистісного підходу, й опосередковано, і до опанування ідеєю особистості. Проте саме ця конкретизованість (від загального до конкретного) особистісного у психології, як зазначалось, поки що недостатня. Водночас досягнення успіху в роботі з клієнтом (такого, скажімо, як наведений), особливо якщо він мав місце незалежно від того, чи знається психолог на теоретичних тонкощах особистісного підходу, стимулює не інтерес до останнього, а сприяє емоційному підкріпленню (за Е.Л. Торндайком) досвіду використання конкретного типу методики. З часом вона починає асоціюватись із серіями успіхів. Іншими словами, “сповзання” в емпіризм у цих (і не тільки) умовах психологічно ймовірне, тому що виправдано меншою “собівартістю” зусиль практико-зорієнтованого психолога, ніж потрібних для ініціативного застосування валідизованих технологій особистісного підходу. Згодом досвід і впевненість у собі значно більшою мірою, ніж теоретико-методологічна ерудиція, творять практика у царині його фаху. Та з часом мотиви удосконалення майстерності, а частіше – “притуплення” навички інтуїтивно орієнтуватись у психології клієнтів,

що супроводжує стереотипне застосування вмій, може спонукати до переучування. Адже оволодіння засадами комплексної інтерпретації особистості тільки й зможе піднести його над певною злиденністю емпіризму й виробити справжню фахову компетентність. Цей шлях теж пролягає через учинок, зміст якого – дієво усвідомлена професійна честь, що спонукає відповідати тій довірі, з якою споживачі консультативних послуг ставляться до психології та її adeptів [3; 5; 7; 11; 12; 18; 27; 33; 35; 41; 65].

У будь-якому разі результативність консультативного втручання практичного психолога, а не академічна зацікавленість механізмами здійснюваних ним корекційних трансформацій особистості, сприяє на даному етапі подальшому прогресу персонології. Вказана флуктуація акцентів у розробці її проблем зумовлена, з одного боку, методологічною недосконалістю академічних досліджень, з іншого, причому більшою мірою – соціальними замовленнями психології. За даними її істориків [50; 53; 74 та ін.] й аналітиків (див., скажімо, капітальну працю Л.Ф. Грехема – [13]), це не випадковий, а закономірний процес, зумовлений позитивними зрушеннями в інших сферах знань про людину і, звичайно, змінами, що повсякчас відбуваються у людському бутті, в наслідок чого об'єктивуються оновлені потреби соціальної практики. Вочевидь такі зрушення гетерохронні, кореспондуються із “чутливістю” відповідної парадигми до нового розуміння філософії людини й час від часу відбуваються навіть у межах діяльності adeptів однієї й тієї ж парадигми, інспіруючи між ними конфлікт. Так, засновані на популярних і революційних для свого часу уявленнях З. Фрейда про сутність особистості, зумовлену її протистоянням суспільній організації співжиття людей, теоретичні концепції А. Адлера, Г.С. Саллівена, К.Г. Юнга, Е. Фромма та їх послідовників з часом кардинально розійшлися з першоджерелом, збагативши урізноманітненою практикою консультування теоретико-прикладні потуги психоаналізу.

В аспекті прогресивного поступу психології особистості взаємодоповнювальними виступають психологічна практика і теоретико-методологічні дослідження у персонології, з одного боку, та історія й історична психологія – з іншого. Цей зв'язок відстежується протягом усього шляху становлення психології особистості [3; 9; 13; 15; 17; 18; 27; 32; 36; 45]. Чільне місце каталізатора у такому комплексному процесі взаємозбагачення та взаємо-

перетворення відіграє, звісно, зміст культури [6; 44; 59; 70].

Багатозначність наукових уявлень про особистість вказує на її міждисциплінарний статус як феномен, що делегований у психологію перш за все філософією, культурологією, соціологією. Особистість – це інтегральна єдність властивих усупільненій людині функцій, які дослідники часто абсолютизують. Тоді особистість витлумачується як сукупність її соціальних ролей, обов'язків, актуальність здійснення яких переміщує на другий план її людську сутність, зокрема – здатність за будь-яких умов залишатися тотожною самій собі, тобто втілювати у різноманітних функціональних ролях достеменно свій – особистісний – смисл. Промовистим епізодом такого, звуженого, визначення сутності людини через акцент її соціальності є цікаве у своїй евристиці порівняння із об'єктами товарних відносин, себто як частини відносин суспільних, “одиницею” яких і є людська особа. Відкрита К. Марксом подвійна природа праці наразі обернулася у психології спрощеною інтерпретацією природи людини. У цих теоретизуваннях психологи довірилися Марксу, беззастережно прийнявши його визначення сутності людини як осередку всіх суспільних відносин, що вивело її пізнання за рамки упредметнення психології. Нагадаємо, що він сам показав надмірну номінальність і полемічне призначення такого визначення. “Ми потрапили у скруту внаслідок того, що розглядали особу лише як персоніфіковану категорію, а не індивідуально” [37, с. 95]. І хоча радянська психологія і приділяла неабияку увагу ідеологічному обґрунтуванню досліджень особистості, саме визначення статусу психології серед інших дисциплін апріорі передбачало (передбачає і буде передбачати) її зв'язок із ідеологією, незалежно від того, чи прагне цього психолог, чи вдається до цього несвідомо. “Проблема ідеології, – констатував В.А. Роменець, – завжди актуальна і гостра, і саме вона дає ключ до розуміння історичного значення психологічних праць” [53, с. 909].

Інша справа, якщо кожна концепція особистості прискіпливо зв'язується на відповідність офіційно-державним настановам, директивно виписаним у рішеннях правлячої партії чи іншого апарату ідеологічного примусу. Тоді наукова концепція, теорія втрачає свій раціональний зміст, тому що з неї вилучається тільки її притаманна евристичність, та й стандартизована схема аналізу особистісного буття не містить творчого імпульсу за визначенням.

Це закономірний наслідок, “ручного управління” свідомістю людей науки, результати якого більшою мірою важливі для її історії, аніж для науково вивіреної практики. Вона мала б одержати вагомий свідоцтва, чи хоча б прогнози стосовно оптимального співвідношення наукової теорії та тієї чи іншої ідеології. Остання, виходячи з досвіду радянської науки, може легко перетворюватись на волюнтаристські забаганки партійних керівників, котрі повсякчас гребували об'єктивними даними науковців, тому що вірили у конструктивне значення власних переконань, знання життя, у власний досвід управлінської діяльності та мудрість партійного керівництва.

У цьому аналітичному форматі оригінальним історичним прецедентом породження психологічною практикою її методології є *класичний прагматизм* в особі його фундаторів – Чарльза С. Пірса (1839–1914) та Вільяма Джеймса (1842–1910). Прагматизм (від грецьк. прагма – справа, дія), прагнучи наблизити філософію та психологію до розв'язання нагальних потреб людства, вдався до переосмислення суспільного значення істини, ідей, від яких його послідовники зажадали насамперед практичної корисності, зокрема – утилітарної. На їхнє переконання, практичність істини полягає не стільки у тому, щоб підтвердити її об'єктивність, а в тому, щоб інструментально працювати на людину і загал. Неабияку роль при цьому має відігравати досвід особистості, тому що за його допомогою тільки й вдається реально контролювати суб'єкт-об'єктні взаємозалежності, розпізнати практичні наслідки запровадження тієї чи іншої ідеї, концепції, теорії. Ще два принципи Ч. Пірс (1878) сформулював не менш директивно й прагматично: “метод упертості” й “метод авторитету”, зміст яких зрозумілий і без пояснень. Певне продовження такі засади знайшли у педагогічній системі Джона Дью'ї, реформаторська суть якої ґрунтувалася на прагматичному підході до психології молоді та й людства в цілому. Їх прогрес він пов'язує із цілеспрямованим формуванням особистості, котра здатна адаптуватися до складних життєвих перепетій. Для цього важливі не стільки наукові знання, скільки вправність, ініціативність, винахідливість, які й треба розвивати.

У “Принципах психології” (1890) В. Джеймс, прискіпливо проаналізувавши природу особистості, дещо “розширює” її психологічний зміст, долучаючи до нього й те, що людина як Я, вважає своїм (родина, будинок, яхта тощо).

На відміну від тотального значення суспільних відносин як загальної детермінанти розвитку особи, Джеймс зосереджується на їх суб'єктивному виразі, тобто на тому, чим і як вона володіє. Полеміка з цього приводу триває й досі. На наше переконання, даний фрагмент визначення особистості просто не треба вивиривати із його контексту, а тим більше – вульгаризувати. Скажімо, предметний світ, яким людина себе оточує, є мірою її ставлення до інших та світу в цілому: якою мірою вона прив'язана до своїх речей, майна, такою мірою і привласнений нею світ речей визначає її особистість. За їх допомогою вона інтегрована у соціальні зв'язки з їх різноманітним спричиненням. Інтеріоризуючись, останні набувають значення внутрішніх умов, роль яких у становленні особистості згодом розкрив С.Л. Рубінштейн, підкресливши, що “з цим розумінням детермінізму пов'язано істинне значення, якого набуває особистість як цілісна сукупність внутрішніх умов для розуміння закономірностей психічних процесів” [54, с. 241].

Проте запропонована В. Джеймсом “схема особистості” тільки дотична до діалектики “зовнішнього” і “внутрішнього” у інтерпретації Л.І. Божович, Л.С. Виготського, Г.С. Костюка, О.М. Леонтьєва, С.Л. Рубінштейна та ще багатьох радянських персоністів, котрі розглядали особистість з принципово інших позицій, які теж не в усьому співпадали. Так, своєрідним дзеркальним варіантом теоретизування порівняно з концепцією С.Л. Рубінштейна, є інтерпретація О.М. Леонтьєвим зв'язку “внутрішніх умов” і “зовнішніх впливів”. Йдеться, звичайно, не про самий цей зв'язок, а про інший підхід до визначення сутності особистості, який інтерпретує останню з позицій *діяльнісної парадигми* [32, с. 182]. “Для того щоб знайти підхід до проблеми, – пише О.М. Леонтьєв, – слід із самого початку перевернути вихідну тезу: внутрішнє (суб'єкт) діє через зовнішнє і тим самим само себе змінює” [32, с. 181]. Тоді особистість, хоча і визнається “тим центром, виходячи з якого визначається теоретичний підхід до всіх проблем психології особистості” [32, с. 118], але (і це, мабуть, принципово) не стільки завдяки її взаємодії із світом інших особистостей, скільки шляхом суб'єктного опанування діяльністю. Підсумок теоретизувань тут такий: особистість – це особливий якісний результат саморуху-розвитку людини як суб'єкта діяльності. “Адже – пише О.М. Леонтьєв, – незалежно від накопиченого людиною досвіду,

від подій, котрі змінюють її життєвий стан, зрештою незалежно від тих фізичних її змін, що відбуваються, вона як особистість залишається і в очах інших людей, і для самої себе тією ж самою” [32, с. 182]. Важко погодитись із тим, що особистість не еволюціонує, особливо ж враховуючи неодмінність й безперервність взаємопереходу зовнішнього і внутрішнього, який розкрили свого часу Б.Г. Ананьєв, Л.І. Божович, Л.С. Виготський, С.Л. Рубінштейн та їх послідовники.

Особистість, за концепцією О.М. Леонтьєва, у своїй неперервності, стабільності, усталеності кореспондується із сталістю та неперервністю Я. Цим самим вона презентує більш високий рівень розвитку суб'єкта порівняно із значенням його морфологічної організації, потребами, інстинктами. Останні є лише “передумовами його розвитку, які перестають бути тим, чим вони були віртуально, “у собі”, як тільки індивід починає діяти” [Там само]. На протигагу теоретичним постулатам класичного персоналізму цей дослідник відмовляється від тези про “існування певної особливої основи, яка утворює ядро особистості” [32, с. 183]. Натомість Я у його концепті особистості визнається тим надситуативним утворенням, яке і становить таку основу, але за іншою логікою її визначення [Там само]. Мовиться про предметну діяльність, котра в багатоваріантному зреалізуванні суб'єкта постає вихідною “одиницею” психологічного аналізу особистості, “утворюючи стійкий базис особистості, від якого і залежить, що саме входить і що не входить у характеристику людини саме як особистості” [Там само].

Отже, за марксистською теорією предметної діяльності особистість – це її суб'єкт, який перетворює дійсність у внутрішньому плані, щоб утілити отримані психічні образи у форматі матеріального втручання в дійсність. Проте це не спростовує, а тільки повторює теоретичні підходи немарксистів до розуміння специфіки активної адаптації, на що, за індуктивними припущеннями Ф. Бекона і Р. Декарта, вказують гештальтпсихологи, бігевіористи, інтеракціоністи та ін. Людина змінює ландшафти, світ загалом, але виходить головним чином із егоцентричних намірів, обслуговує постійно зростаючі потреби. Тож результати та далеко неоднозначні наслідки людської активності треба подати й в особистісному аналізі її як суб'єкта діяльності, маючи на меті перш за все розкрити психологію морально-політичних, етичних, соціально-економічних орієнтацій,

коріння яких знаходяться у предметній діяльності. Сама ідея пов'язувати особистість з її участю в адаптаційних інтервенціях вочевидь не розвінчує, а значною мірою підтверджує правомірність прагматизму (скажімо, “від В. Джеймса”). Людське Я як особистість визначається в нього через функції свідомого забезпечення життєдіяльності, тобто через адаптування людини до довкілля, що уреальнюється шляхом різнопланової діяльності. Однак прагматизм не розкриває психологічної сутності особистості. Для нього вона не пов'язана із її екзистенційно унікальними “внутрішніми умовами”, або динамічною системою різнорівневих мотивів, з якою найчастіше має справу психотерапевт, вчитель, менеджер.

Для нас зрозуміло, що саме переважання діяльності у її соціально-економічному трактуванні було системотвірною ознакою особистості для провідних концепцій радянської персонології. За такого підходу вона лишень гіпотетично може постати у її всезагальному значенні для самої людини (*homo sapiens*) як самоздійснюваної цінності (за концепцією П.Т. де Шардена) чи як надсміслової сфери власного буття (за В. Франклом). Та й останнє розглядалося досить своєрідно – гіперідеологічно, через приналежність особистості до класового суспільства. “Особистість, – писав О.Г. Ковальов, – невід’ємна одиниця маси, класу, вона дитя загалу і, діючи у його складі, творить історію” [23, с. 6]. Водночас особистість “може обирати серед багатьох можливих той чи інший спосіб життя: змиритися або боротися проти несправедливості, віддати всі сили суспільству або жити особистими інтересами” [Там само]. Стосовно самоздійснення, то воно політично-категоричне й каналізоване: “у масі одні особистості знаходяться на чолі руху, інші активно діють разом із авангардом, а треті залишаються у пасиві” [23, с. 7]. Інакше кажучи, мовиться про одне і те ж: “...реальною основою особистості є сукупність її суспільних за природою ставлень до світу, але відносин, які реалізуються у її діяльності, точніше – в наборі її багатьох діяльностей” [32, с. 183]. Імплицитно наявний “особистісний смисл” О.М. Леонт'єв розкриває у трактуванні структурного співвідношення діяльності з її суб'єктом та джерелом його активності. “Ми називаємо діяльністю процес, що стимулюється мотивом – тим, в чому упредметнена та чи інша потреба. ...за співвідношенням діяльностей відкривається співвідношення мотивів, ...здатність до роздвоєння їх функцій

й те їх зміщення, яке відбувається у середині системи процесів, яке утворюють життя людини як особистості” [32, с. 188–189].

Обговорюваний дефіцит чіткої психологічної визначеності особистості, притаманний варіантам її розуміння як системи суспільних відносин, дещо знімає праксеологічний підхід вітчизняних психологів до вивчення мотиваційних її аспектів (М.І. Алексєєва, Л.І. Божович, В.Г. Асєєв, В.К. Вілюнас, А.К. Маркова, В.С. Мерлін, П.М. Якобсон та ін.). “Людина, котра є особистістю, – пише Л.І. Божович, – володіє таким рівнем розвитку, який дозволяє їй керувати власною поведінкою і діяльністю та до певної міри і власним психічним розвитком”. І далі: у людини, “яку можна назвати особистістю, всі процеси і функції, всі якості й властивості набувають певної структури, центр якої становить мотиваційна сфера, у якій є місце стійким впливовим мотивам, що визначають певну ієрархічну побудову цієї сфери” [9, с. 4].

Однак, взявши до уваги роздвоєність мотивів діяльності (за концепцією О.М. Леонт'єва, пояснювальні та реально діючі), одержуємо ще один аспект невизначеності, котрий не полегшує, а ще більше ускладнює пошук психічної реальності, що позначається поняттям “особистість”, адже закономірним постає питання про те, чи можна і як саме емпірично виміряти мотиви? “Психологічні дослідження тільки тоді мають достатню точність і надійність, – відповідає сцієнтистським твердженням на такий закид В.С. Мерлін, – якщо ми можемо виміряти психічні явища та виразити їх числом” [38, с. 24]. Тому, не вимірюючи силу мотиву, щоб не потрапляти у ще один лабіринт невизначеності, а орієнтуючись на емпіричні уявлення, власну інтуїцію, вчителі, вихователі та інші працівники соціономічних професій природно вдаються до спрощеного бігевіористського маніпулювання. Так, наприклад, педагоги, спираючись на адміністративний авторитет, владні повноваження, “підкріплюють мотив” вихованця, обіцяючи нагороду (скажімо, високу оцінку) за виконання якоїсь навчальної роботи, чи погрожують покаранням за її неналежне виконання перед початком самої роботи. Аналогічні спрощені уявлення про особистість клієнта (пацієнта) знаходимо і в масовій практиці застосування працетерапії. Тут суб'єкт діяльності здебільшого перетворюється на об'єкт впливу за допомогою спеціально організованої виконавської роботи, теж роздвоєного смислу:

вона має відволікати й заспокоювати (особливо пацієнтів) та “повертати” їх до вихідних, стартових рівнів привласнення статусу суб’єкта цієї діяльності з особистісною перспективою.

Певний час така ініціатива психологів чітко спиралась на ідеологеми “діяльнісного опосередкування” у визначенні цінності особистості, коли її “ставлення до праці було найважливішим критерієм оцінки людини, її суспільного визнання, а обов’язок сумлінно працювати – вихідним пунктом системи моральних норм і цінностей” [21, с. 415]. Та кардинальні зміни у ставленні до праці унаслідок комерціалізації масової свідомості розвинули й працетерапію. Перспектива “осучасненого” її використання залежатиме від переосмислення дидактичних засад її впровадження для психокорекції (психіатрія), виховання у системі загальної і вищої освіти та перевиховання у пенітенціарних установах.

Наміри якомога об’єктивніше визначити суть і функції особистості нерідко пов’язують із природничо-науковими її концепціями, особливо, якщо вони містять технології вимірювання її якостей, тому що сприяють тим самим розробці тих чи інших прийомів особистісного розвитку. Виходячи із цих цілей, практика вивчення і вдосконалення особистості спонукає до психодіагностичних її досліджень, надавши їм, за аналогією з медициною, статусу певної самодосконалої й автономної. Такі обстеження вже позиціонуються як наукова психодіагностика, що безпосередньо виходить на розв’язання проблем конкретних сфер життєдіяльності людей, виділяючи власний предмет, теоретико-методологічні принципи, засоби, зокрема – математизованого гатунку психометричні технології тощо. “Завдання практики, що пов’язані із проблемами психологічної діагностики, – вважає О.М. Капустіна, – поставили низку вимог, які стосуються оцінки властивостей особистості” [20, с. 3].

Отже, потреби психодіагностики – одні з тих, які породжують мету виявляти індивідуальні відмінності, шлях становлення, функціонування тих чи інших властивостей особистості. Системний внесок у їх факторний аналіз прийнято пов’язувати з відповідними доробками Г. Айзенка, Дж. Гілфорда і, звичайно ж, Р. Кеттелла. Останній, шукаючи достеменні критерії й методичні прийоми визначити особистість, не тільки не відцурався описових її моделей (Г. Олпорт, Х. Одборт, 1936), а й виходив з них, формулюючи

концептуальні уявлення про “особистість індивіда як специфічне сузір’я рис” [20, с. 3–9]. Але далі все це формалізується. Маючи на меті чітко розрізнити “поверхові” та “вихідні” риси особистості, як він їх назвав, Кеттелл далі повністю покладається на логіку їх факторизації та відповідного “зважування”. Формально так і відбувається об’єктивація структурних елементів особистості, коли використовується стандартизований набір тестових методик, що й спокушає довіру практично приземлених психологів, навіть у ситуації значної складності опрацювання даних відповідного опитувальника. Їх не бентежать ті суперечності, які притаманні факторній теорії в контексті її використання для аналізу особистості, хоча виділені її риси не тільки не є взаємно наступними, а й у багатьох випадках просто інтраективні. Тому перевага 16-ти факторного підходу до особистості у концепції Кеттелла є одночасно і його методологічним недоліком, оскільки методика вимірює лише ті фактори й у тих їхніх внутрішніх зв’язках, які позиціонував її автор. У “лещатах” такого “атомізму”, за всієї його унаочненої практичності, розчиняється онтологічна єдність особистості, притаманна їй априорі. Порівнюючи подібний спосіб аналізу особистості із зняттям один за одним пелюсток з білокачанної капусти, О.М. Леонтьєв констатував очевидний за такої аналогії висновок: як результат маємо цілий ворох окремих рис, з яких ніколи вже не скласти “проаналізовану” цим механічним способом особистість. Не менш важливо й те, що за такого вимірювання особистість редукується, втрачаючи специфіку, як похідна якість людини, долученої до системи суспільних відносин. Виділені “поверхові” та “вихідні” риси її характеризують тією мірою, якою вони стосуються людини взагалі. Формально обсяг понять, про які йдеться, співпадає, але вони не ідентичні за змістом, тому що розрізняються як субстрат (людина) та її властивість (особистість). Недарма, зважаючи на це, Б.Г. Ананьєв обстоював думку, згідно з якою структура особистості побудована не за однією (лінійною) ознакою, а одночасно за двома – субординаційною (ієрархічно) та координаційною. Більш загальні властивості особистості, пояснював він свою позицію, вміщують у собі окремі елементарні, у тому числі психофізіологічні, спеціалізуючи їх. Координація властивостей відповідає засадам паритетності, допускаючи низку “ступенів свободи” прояву цих рис особистості [2, с. 330].

Корекційні цілі у цьому аналізованні поглядів є підстави більшою мірою співвідносити із тими факторами, що спричиняють те чи інше “сузір’я рис” особистості. Такими, на думку І.С. Кона, є своєрідність життєвого шляху, й відповідні індивідуальні сценарії розвитку окремої людини. Якщо соціальна роль утілює узагальнену соціальну функцію, то інтернальна рольова діяльність відповідного характеру – соціальні зв’язки, а вони “завжди є унікальними, характерними тільки для когось одного” [25, с.12–13]. Мало того, “людина є особистістю завдяки тому, що свідомо визначає, – підкреслював С.Л. Рубінштейн, – своє ставлення до навколишнього” [56, с. 312].

Досвід рефлексії варіантів визначення особистості показує, що у цьому феномені психологія вийшла за межі звичних і до певного часу достатніх для її компетентності констатацій, у яких здебільшого використовувались описового типу знання, оскільки у діалектиці всезагальних, особливих та одиничних явищ практикування переважно підлягали останні [1, с. 31–43]. А їх виявилось замало для осягнення проблеми особистості. З цим, на нашу думку, пов’язані відомі крайнощі в уявленнях про особистість як певну сутність. Межі цього континууму достатньо рухомі й, маємо надію, зазнаватимуть уточнень як завдяки поглибленню психологічної практики, так і шляхом поліпшення якості психологічного моделювання особистісного буття, уникнення зазначених вище крайнощів. Одні з них, як відомо, полягають у “зведенні” особистісного до сукупності, гештальту певним способом підібраних її якостей (факторів – Р. Кеттелл). Але ще менш продуктивним є пошук абрису особистості через “розчинення” її серед суспільно-виробничих аспектів економічного життя людей [23; 32; 70], вимог сучасної цивілізації, становлення культури винятково європейського типу [6; 59 та ін.]. Кожен із цих способів пошуку окремо і всі вони разом розширяють можливості персонології, адже поповнюють її фактами і вдосконалюють теоретико-методологічний досвід їх використання, наближаючи до відповідей на ключові питання, зокрема й тут обговорюваними.

Не у всьому поділяючи, наприклад, інтерпретаційні схеми Р. Кеттелла, усе ж одержуємо у багатофакторному аналізі особистості відомості не як остаточні, а як орієнтовні, що задають координати для виявлення більш достовірних, якщо не достеменних, даних про особу

чи групу схожих за певними ознаками осіб. Популярним і поширеним у практиці фактологічного вивчення особистості, треба визнати, й застосування у психодіагностиці проєктивних методик. Пов’язані із психоаналітичним вивченням несвідомого у змісті мотивації, вони вже перетнули ті методологічні межі, коли наявне “моделювання деяких життєвих ситуацій і відносин уможливило дослідження особистісних утворень, які оприявнюються безпосередньо, або у формі різних особистісних установок” [58, с. 9]. Проєктивний підхід, окрім цих завдань, ставить мету виявити своєрідність, індивідуальні особливості суб’єкта певної діяльності.

Такі можливості вбачають у застосуванні прийомів задіяння досліджуваного в інтерпретацію заздалегідь підготованих ситуацій (стимульні матеріали ТАТ, тесту Розенцвейга тощо). Упорядник проєктивних методик Л. Френк (1939) подбав про їх удосконалення у процесі все більш широкого застосування, не вдосконалюючи водночас саму метапсихологічну основу проєктивності, а оптимізуючи засади її конструкцій. Він уточнив “зони” психодіагностичної рентабельності застосування стимулів для усвідомлення суб’єктом, як вважають психоаналітики, раніше неусвідомлених вражень, переживань, що як “реально діючі мотиви” (за термінологією О.М. Леонтьєва) надавали індивідуального смислу його діям, оцінкам, прагненням. Припущення полягає в тому, що внаслідок прийняття й суб’єктного трактування зовнішньо уявлених ситуацій особистість має розкрити власну психологію, або, іншими словами, екстеріоризуючі “внутрішні умови” (С.Л. Рубінштейн) чи “внутрішню, проміжну реальність” (К. Роджерс), спроекувати їх на ситуації, що здалися їй знайомі й одночасно спонукаючи намір діяти (тест Розенцвейга), оцінювати, передбачати і т.ін. Отож названі методики, за Л. Френком і його послідовниками, дозволяють “відобразити як на екрані найбільш важливі аспекти психологічного змістовлення особистості у їх взаємозалежності та цілісності функціонування” [58, с. 11]. Крім того, тестологія, насамперед проєктивного характеру, відповідає запитам практиків стосовно того внутрішнього змісту, який може належати до особистісного, проте не з природничо-наукових, діяльнісних чи інших наукових, власне світоглядних засад, а з описових припущень, згідно з якими “розвиток особистості є результатом нашарування прижиттєвих надбань на деякий метапсихоло-

гічний базис” [32, с. 180]. За цих умов, мабуть, зайве ставити питання про участь тестологів у науково-методологічному розкритті сутності того явища, яким є особистісне буття сучасника.

Революційний крок від описового принципу до конструктивного у вивченні особистості здійснила гештальтпсихологія, яка приваблює дослідників своєю чіткістю у вимогах до планування, здійснення експериментальних процедур щодо модифікації ситуацій, у яких діє особистість. Витоки таких зрушень, які завжди знаменувалися перевизначеннями предмета психології, знайомі завдяки ще працям І.М. Сеченова, котрий, розкриваючи механізм зворотного зв'язку, всередині ХІХ століття, власне вказав на цей ідеал природничо-наукового дослідження психічних явищ (“Рефлекси головного мозку”, 1863). Тут треба сказати про традиційний вплив на психологію не тільки біології, а й фізики. Впевнене запровадження відповідного закону збереження енергії у практику цивілізаційних технологій, свого часу спонукало й психологів до пошуку форм прояву аналогічних закономірностей у психічному житті. Опортуністичним відгуком тут стали концепція психологічного енергетизму П. Жане, гіпотеза З. Фрейда щодо “психічної енергії”, “теорія поля” К. Левіна, яку слушно розглядати як зразок цього способу визначення психологічного в інтересах практичного використання його сутнісного потенціалу.

Водночас сцієнтизм теорії поля є закономірним метапсихологічним наслідком пошуку надійних засад розкриття мотивації вчинків особистості. Гештальтпсихологи для цього вдаються до ретельно поставлених експериментів, у яких стимули добиралися із “життєвого поля”, що місить одночасно й особистість, і її психологічні прояви, тобто поведінку, а також соціальне оточення. Хрестоматійність досліджень К. Левіна доповнена висновками проте, що не фізична природа стимулу надає йому спонукальної функції, а перетворення на внутрішню силу, тобто на психологічний феномен [15]. Тому останній заслуговує на провідну роль у мотивації. Автори наділили його багатьма спорідненими функціями. Це нагадує бігевіористську схему, але відрізняється від неї перенесенням акцентів в остаточному формуванні реакцій на оточення – на соціальні сили, що активізуються у ситуаціях взаємодії.

Аналогічно до інтеракціонізму, в теорії К. Левіна вирішене питання про роль досвіду особи у формуванні реакції – відповіді на вимоги “поля”. На його переконання, актуальна по-

ведінка особистості безпосередньо не залежить ні від її минулого, й не вмотивовується її прагненням до чогось у майбутньому, а визначається їх синтезом у сучасному (“тут і тепер”), на кшталт “поведінки” фізичних тіл, які мають властивості, але не наділені здатністю утворювати індивідуальний досвід [15, с. 43–59]. Однак справа не стільки у тому, на яку саме підтримку може розраховувати така позиція у сучасній психологічній практиці, скільки у можливостях підтвердити її експериментально, тобто у процедурі дотримання імплементованих у психологію позитивістських вимог. Априорі зрозуміло, що вірогідність тотального експериментування, навіть за його надзвичайної бажаності, як скажімо, при вивченні ядерних процесів в атомній фізиці, що констатував П.Л. Капиця, “приховує в собі й сьогодні одну велику слабкість – це обов'язковість статистичного методу обробки результатів” [19, с. 232]. Іншими словами, необ'єктивність інтерпретації, через її залежність від кваліфікації науковця, не меншою, якщо не більшою, мірою, характеризує психологічні дослідження, ніж низку споріднених з нею вчень та уявлень про людину. Метапсихологічна складова у деяких інтерпретаціях може навіть домінувати, особливо якщо йдеться про актуальні в наш час політичні піаркампанії, де ідеологічний тиск на психіку особистості “зашкалює”, прямуючи до критичної межі (С. Аш та М. Шериф, 1956). І це закономірно, адже навіть апелюючи до ніби об'єктивного феномену “орієнтувальної поведінки” (І.П. Павлов), є підстави констатувати, що людину більшою мірою бентежать події, які відбуваються тут і тепер, передусім якщо йдеться про прикрощі, котрі переживаються гостро, залишаючи стійкий шлейф негативних вражень [69, с. 301].

Загалом феномен психології людини, у тому числі і в її особистісному зрізі, більш змістовний та імпліцитно продуктивний, ніж деякі “позалюдські” схеми “людського фактора” в економіці, соціології з їх соціоантропологічними дискурсами щодо відношень людей із природним та цивілізаційно оформленим світом речей, і навіть у психології. Тому подана багатозначність психологічних уявлень про особистість, хоча і не вичерпує зміст цього явища, але розкриває його загальне значення. Проаналізована варіативність популярних академічних і прикладних визначень особистості вказує, з одного боку, на психологічне багатство, ще нерозкриту його глибину, акмеальну вагомість для наукового розуміння сут-

ності людського буття, а з другого – на симптом стагнації персонології [3; 11; 18; 27; 65; 76; 78] й отже на її методологічне жебрацтво. Персонологія, образно кажучи, почувається дещо розгубленою перед тими завданнями осягти сутність особистості, що постали перед нею у зв'язку із праксеологічними запитами новопосталого третього тисячоліття достовірно розкрити природу людини [2; 7; 11; 15; 18; 22; 34; 40; 41].

Інша справа, чи готова психологія, а точніше – чи достатній її рівень методологічної готовності для системної відповіді на ці запити. Вочевидь питання залишається відкритим. “Вся історія хитромудрих спроб об’єктивувати душевний світ людини, – відверто констатує В.І. Кабрін, – залишається незадовільною (безсилою щодо релевантності) з погляду навіть самих психологів, не говорячи вже про зацікавлених дослідників суміжних галузей (від біології до теології)” [18, с. 5]. У згаданих спробах було відкрито принципову суб’єктивність, латентність і певну недоступність зовнішньому спостереженню та відповідному аналізу внутрішнього, душевного життя людини [11; 12; 18; 29; 36; 65; 71; 72]. “Лобові атаки” цієї проблеми, які не припиняються, свідчать не стільки про настирність дослідників, скільки про незалежну від їхніх зусиль актуальність для людства цих питань. Від їх позитивно-праксеологічного вирішення [див. 40] може залежати найближче майбутнє сучасників.

Принципова обмеженість достеменного вивчення особистості закономірно веде дослідника у глибину людської історії, що відображена в культурі багатьох народів світу. Це – певні символічні відповіді, скажімо, в архітектурі минулого, а також – давнього часу. Так, Новомосковський собор (козацьке барокко, 1775 рік), про який писав Олесь Гончар (“Собор”) і який сконструйований без єдиного цвяха, має важливу цікавинку. Собор оснащено дев’ятьма куполами або банями. І будь-який спостерігач, як би він не ставав, бачить тільки вісім із них. Всі куполи *можна побачити тільки зверху*, тобто з позиції Всемогутнього Господа, якому за задумом архітектора лише і відкрите абсолютне знання. Той самий ефект обмеженого для людини безпосереднього пізнання проілюстровано японськими зодчими у саду каменів монастиря VII-го століття Рьоандзи (м. Кіото). Спостерігачеві, як би він не дивився на цю експозицію, відкривається вид на чотирнадцять каменів, хоча насправді їх п’ятнадцять. Аналогічно садівник

К. Кебах, майстерно розбудувавши розкішний парк навколо Воронцовського палацу (м. Алушка, Крим), символічно показав, що час людського життя спливає, але непомітно для самої людини. Каскад з трьох озер, ніби не змінює рівня води в кожному з них, хоча спостерігач бачить, що вода струменить у них, але не бачить, що вона з них витікає. Людина не владна навіть збагнути, хотів нагадати садівник, що її час не у її волі. Та й він сам не знав, що цей унікальний його проект у Воронцовському угідді став для нього останньою роботою, якій присвятив більше двадцяти років життя (1824–46). Аналогічно персонолог, як і решта дослідників людської душі, поки що констатує грандіозність тих завдань, що чекають на нього у царині психології особистості.

Водночас помітно, що психологія особистості осучаснюється. Її рух-поступ у цьому напрямку – це досягнення біфуркаційних позначок. За ними інша якість пізнання і реконструювання соціальної практики, що ґрунтуються на подоланні деяких класичних канонів академічної методології, насамперед сцієнтистського гатунку, які єднали молоду наукову психологію із “великою наукою”, її природничо-науковим доробком. Так, загальним місцем класичної методології психологи вважають недостатність відомого твердження, згідно із яким об’єкт, що пізнається, не залежить від суб’єкта, який його пізнає. Якщо у природничих науках цей гносеологічний принцип беззастережно приймається, хоча і з певними поправками на засоби, методику дослідження [11; 19], то у вивченні діяльності, вчинків людини як об’єкта та її суб’єкта, дана аксіома не є досконалою й вимагає перегляду. Особливо це стосується випадків, коли вивчають конкретних людей для отримання аргументованих висновків. Вони згодом стають основою для теоретизування, у тому числі в персонологічному пізнанні особистісного буття. Але тут треба брати до уваги чимало поправок, які пов’язані зі змістом дослідження, контингентом реципієнтів, системою фіксування явищ, діагностованих процесів, наявних тенденцій розвитку. Зрозуміло, що чим більш складним є предмет пізнання, тим більш бездоганно підготовленими мають бути інші його складові. Особистісно нейтральні предмети вивчення вимагають менш ретельного врахування впливу на результати соціабельності, самооцінки, зацікавленості обстежуваного мати привабливий вигляд перед дослідником. Тим більше, що будь-яка *людина різна*

за різних обставин, які для неї мають той чи інший особистісний смисл, а саме перебування в ролі об'єкта вивчення може кардинально змінювати її психодуховний стан. У подружньому житті, скажімо, чоловіки і жінки відкриваються одні одним з таких непередбачуваних сторін, що в окремих випадках їх співіснування стає просто нестерпним. М'який натяк на ці драматичні результати поганого “взаємного психодіагностування” гумористи приховують у відомому дотепі: сімейне життя – це мирне співіснування двох нервових систем.

Чимало важливих поправок дослідник повинен враховувати у процесі формування вибірки з членів тієї чи іншої групи за соціальною, культурною, віковою ознаками, рівнем освіченості тощо. “Навіть у “чистій” експериментальній психології, – констатує Ф.Ю. Василюк, – об'єкт дослідження залежить від факту і змісту дослідження, а вже психотерапевтична практика підтверджує, що навіть тон і стиль поставленого людині запитання змінює характер використання механізмів свідомості, які задіюються до пошуку відповіді” [11, с. 91].

Сама постановка питання про “поправку на особу” зовсім не нова, має чимало історичних прецедентів. Так, ще у 1795 році керівник Гринвіцької обсерваторії Маскелін звільнив свого молодшого колегу Киннбрука за помилки у фіксації часу проходження певної зірки через меридіан, порівнявши його дані із власними. Тільки через 30 років потому німецький астроном Бессел довів, що всі спостерігачі зірок помиляються, та розрахував середній час помилки. Відтак така похибка була введена в астрономічні рівняння у вигляді певного коефіцієнта, що одержав відповідну назву “особисте рівняння”. Його можна вважати прецедентом вивчення психологами точності реакції людини на об'єкт, що перебуває у стані руху. З цього часу почали визначати латентний період цієї реакції, який у різних людей неоднаковий.

На не меншу увагу заслуговує і метапсихологічний ефект, у якому відображено особливості пізнання самим дослідником об'єкта вивчення, адже аперцептивно психолог обґрунтовує свої студії, виходячи із певних суспільно-політичних, ідеологічних, філософських позицій. Вони, як і показав наш аналіз концепцій особистості, спрямовують пошук її сутності та, зрештою, зумовлюють особливості авторських висновків. Порівняння їх, якщо воно неупереджене, торує шлях для прогресу персонології й набуття нею статусу прикладної дисципліни, тому що апробує ці протилежні

твердження, встановлює межі запровадження відповідних концепцій, оригінальних підходів та прийомів дослідження особистості, відповідаючи на питання про несуперечливість чи взаємне заперечення персонологічних теорій, їх повноту, самодостатність, соціокультурну дієвість.

Одним із важливих, але призабутих вітчизняною психологією, шляхів такої “апробації” уявлень про особистість є прийоми драматизації, вокальні та інструментальні музичні твори, що втілені у відповідні художні образи-уявлення, котрі знаходять своїх adeptів, навіть якщо ці символи недекодовані у раціонально обґрунтовані судження. Арттерапія, як відомо, все ширше використовує ці прийоми, зокрема, щоб допомагати клієнтам у спробах зберегти особистісну цілісність у ситуаціях критичного його навантаження, або у випадках екстремальної взаємодії з опонентами. Попервах – ірраціонально, в естетичних, етичних переживаннях, які не завжди усвідомлюються, але приймаються завдяки грамотно вибудованому на цих засадах навчання основам наук, професійній діяльності, суспільному вихованню, медичним технологіям збереження здоров'я населення. Це і є “внутрішній, прихований, унікальний процес морального пошуку, – констатує О.Б. Старовойтенко, – у якому людина стає здатною вбачати етичні проблеми там, де іншим вони не відкриті, набувати мудрості і проникливості” [59, с. 291].

Близька до цих підходів традиція, будучи інтегрованою у “культурну психологію особистості”, займає власну нішу в сучасній персонологічній думці, доповнюючи соціологічні, прагматичні, психоаналітичні, комунікативні та іншого характеру теорії особистості [11; 18; 52; 64]. Так постає ще один напрямок у розробці інтегративно-психологічної інтерпретації сенсу особистісного буття. Особистість розглядається тут як певний, а саме як індивідуальний, модус культури [6]. Оригінальна спроба корелювати сутність особистості із змістом людської культури все ж тільки розширює коло пошуку цієї сутності, залишаючи відкритими запити практико зорієнтованої психології, зокрема, й відповіді на запитання: “для чого людині потрібна особистість?” [36]. Не знімається також ключова для інтегративного підходу проблема двох позицій у вивченні психології особистості – *когнітивного та екзистенційного*, які імпліцитно наявні навіть у самому намірі психолога змістовно укоректити те, що є особистість.

За когнітивного підходу до визначення особистості встановлюються психологічні закономірності, притаманні будь-якій людині, яку порівнюють із рештою осіб, де психолог має виявити цю схожість, що стає підставою для аналізу вчинків, поведінки, системи цінностей, рівня соціалізованості особистості із позиції їх відповідності конвенційним нормам чи прийнятим суспільним вимогам. Людина тут розглядається секвестровано – як об'єкт для іншої людини, яка робить діагностичні висновки про першу, про її пізнавальний потенціал, структуру соціальних зв'язків, міру відповідальності, професійну компетентність тощо. Однак науковця здебільшого майже не цікавить, чи поділяє ці оцінки сам обстежуваний, як і чому він так до них поставився. Отож ігноруються чи елімінуються психологічні факти самоідентифікації, саморозвитку, не говорячи вже про свідоме прийняття (чи порушення) особистістю соціальних норм, мотиви виконання вимог соціуму у її безперервному контактуванні зі світом.

Екзистенційно зорієнтоване вивчення особи зацікавлене саме у специфічних деталях її дій та переживань не менше, ніж у розумінні їх відповідності узагальненням персонологів. Психолог має на меті виявити не тільки факти, перипетії життя особистості, а й ті смисли, які значущі для неї. У цьому разі дослідження спрямоване на розуміння “усередині-буття” людини, та психологічні деталі того, як саме вона розуміє себе у реальних ситуаціях, котрі вимагають від неї рефлексії власного буття, зважування перспектив і вчинків саморозвитку, самообмежень, навіть самоосуду й каяття. Все це пов'язано із комунікативною якістю, притаманною саме особистісному самоосягненню суб'єкта суспільних відносин, здатного до “трансцендентного виходу” за межі наявної ситуації, навіть за межі власного життя та віртуальне задіяння його до іншої системи соціальних координат, де її життєвий шлях набуває інших смислових відтінків [4; 24; 26; 40]. І саме цей комунікативно зобумовлений, самоактуалізаційний потенціал особистості найменшою мірою піддається звичному, стандартизованому когнітивному її вивченню, особливо якщо його предметом є особистісний досвід людини. Останній набувається поступово, гетерохронно, завдяки здатності до аутокомунікації, спричиненої завданнями практичного пошуку раціональних прийомів стабілізації Я у директивних ситуаціях (за К. Ясперсом, межових) самовизначення.

Отже, наміри поєднати когнітивно зорієнтоване дослідження особистості з її екзистенційним зрізом у форматі інтегративного підходу до неї наражаються на очевидну різномірність уявлень про її специфіку. Соціологічний ухил, де особистість інтерпретується як носій суспільних відносин, об'єкт і суб'єкт історичного процесу, вочевидь прагне визначити особистість узагальнено – як представника певного соціального типу людей даного суспільства. А це означає, що вона має відповідати вимогам останнього (допущення до продуктивної діяльності, виконання низки соціальних ролей тощо). Брак знань про індивідуальний внутрішній світ особи за такого підходу мінімізує його використання у соціальній практиці. Більше того, у цій ситуації “психологія особистості, на думку К.В. Шорохової, слугує прикордонною галуззю між загальною психологією, що вивчає типові закономірності формування особистості, загальнолюдські її риси, і соціологією” [70, с. 21]. Чи не в цьому головна причина розколу поглядів у психології особистості [11; 65], подолання якого психологи-користувачі пов'язують із “філософією практики”? Не дивно, що емпіричний доробок наявних наукових уявлень про особистість підкріплюється посиленням на той, ідеалізований у такому його використанні, факт, що будь-якому “суб'єкту предмет дослідження завжди даний не у формі споглядання, а у формі практики” [60, с. 88]. Але це не виявляє психологічного змісту персонологічних досліджень, а лише задає рамкову умову їх проведення.

Інакше кажучи, саме запити суспільної практики вимагають спекулятивного пояснення живої картини особистісного у поведінці, вчинках, інтенціях сучасників, відображених у життєвому досвіді, художніх творах, соціологічних зрізах суспільної свідомості. Цей зв'язок із соціальним повсякденням викликає довіру й у певних межах уможливорює передбачення поведінки особистості, створюючи ілюзію цінності та достовірності такого, власне, уможяного знання, що в основному спирається на принцип “здорового глузду”, а тому й такі уявлення про сутність особистості задовольняються її описовими моделями. Та й пояснювальне знання не призначене для активного втручання психолога у механізми особистісного розвитку, а лишень дає змогу проілюструвати, змодельювати і використати його у спільній діяльності, цілеспрямованому спілкуванні та інших сегментах суспільної

взаємодії. Теоретичні узагальнення у цьому разі здебільшого спираються на техніку відкритої типологізації, де відсутній остаточний набір установлених ознак, як, до прикладу, ендогенні та екзогенні типи особистості (О.Ф. Лазурський), а умоглядно-пояснювальні теорії, на жаль, придатні для абстрактного розуміння особистості (скажімо, формулювання концептуальної дефініції [70, с. 11–12]).

І все ж, на відміну від потреб практичної персонології, описове експозиціонування особистості у психології має більшу вагомість для академічних її досліджень, оскільки сприяє заглибленню у відповідну дійсність людського буття, передбачає її цільовий аналіз, який мав би запліднювати програми емпіричного вивчення особистості. Це більш-менш проникливі констатації за допомогою відтворення життєвих ситуацій (Ф. Зімбардо, С. Мілгрем, С. Розенцвейг та ін.), тестології, загальної та спеціальної психодіагностики, природного експерименту (О.Ф. Лазурський, О.С. Залужний), психоформувального експерименту (Д.Б. Ельконін, В.В. Давидов, О.К. Дусавицький, Г.С. Костюк, А.К. Маркова, С.Д. Максименко). У такі різні способи формується емпіричне знання про особистість як про певної природи психологічне явище, виникають узагальнення (але переважно у форматі $S > R$) й рекомендації стосовно впливу, який має бажаний ефект, але при додержанні жорстких вимог певної соціальної технології. У виховних системах цьому відповідає введення “педагогічних технологій”, які, щоправда, стосуються більшою мірою навчання, ніж особистісного розвитку. Такі психодідактичні технології, однак, не розкривають тих внутрішніх перетворень, завдяки яким досягається зумовлений ефект (наприклад, “кодування” алкозалежних), а з позиції психології управління (В.О. Безпалько, Ю.І. Машбиць, Н.Ф. Тализіна та ін.) нагадують відоме “розімкнуте управління”, де керувальний вплив його зв’язують з одержуванним ефектом, тобто з тим, наскільки він відповідає образу поставленої мети. Іншими словами, вибір міри й характеру такого впливу визначається за принципом “спроб і помилок”.

Суб’єктивність критеріїв ефективності таким чином здобутого емпіричного знання, зрозуміло, породжує *кількісно необмежену варіативність уявлень про особистість*, сутність якої, як зазначалось, кореспондується метапсихологічно, тобто визначається ідеологічною позицією дослідника або психолога-практика.

Внаслідок умоглядно-пояснюваного чи, власне, емпіричного вивчення психології особистості склався величезний масив різномірних даних про неї, який годі й узагальнювати [7; 11; 18; 77]. І хоча всі вони разом здійснили свого часу відчутний внесок у сучасну персонологію, цей конгломерат знань, як не парадоксально, спричиняє її стагнацію й вмотивовує спроби відмовитися від нього, започаткувати психологічну практику, де методологічні принципи *виводяться із досвіду продуктивних перетворень особистості*, себто де, на думку Л.С. Виготського, практика входить в основу операцій наукового мислення. Ця перспектива, на наше переконання, закономірно вимагає іншої, ніж обговорена, методологічної підготовки персонолога, його здатності реалізувати іншого гатунку позицію. Остання, принаймні, має якомога повніше виходити із тієї специфіки, що відрізняє особистість від решти психологічних явищ, утворюючи одночасно неперервний з ними зв’язок.

З цією метою потрібно, хоча б на першому етапі подолання неконструктивної варіативності визначення, відмовитись від застосування категорії одиничного при вивченні *особистості як явища*, зосередившись на розумінні його специфіки (з допомогою категорій особливого і загального), яка, поза сумнівом, містить у собі ці одиничні якості у “знятому” вигляді. Такою загальною рисою (й одиничного, й особливого), що нами пропонується як критерій, є **здатність розвиватися**, котра сутнісно притаманна особистості як унікальному феномену на всіх його рівнях онтогенезу і філогенезу (зародження, становлення, розвитку, деградації).

Здатність розвиватись – це спроможність людини набувати нових форм, що апріорно підпорядковується кільком чинникам: по-перше, походженням особистості як відображенню людського способу буття; по-друге, спричиненням розвитку, що зумовлений людською визначеністю як субстратом, що якісно й кількісно має певні, хоча й рухомі та небезмежно, характеристики матеріального явища; по-третє, зміною форм окультурення свідомості особистості, що підпорядкована тим зовнішнім впливам, які не можуть бути зліквідовані індивідуально чи масово (економічні, геополітичні, космічні та ін.); по-четверте, психодуховним формам самоспричинювального розвитку особистості як відкритої синергійної системи.

ВИСНОВКИ

1. Дослідник особистості має справу із певним моментом одночасної дії низки розвиткових психосоціальних факторів, а тому вимушений осмислювати їх інтуїтивно, за законами антиципації та з “поправками” на власну метапсихологічну позицію. Результатом такого співвіднесення наукової апперцепції із доступними емпіричними еквівалентами особистісного буття і є констатована у провідних концептуальних реконструкціях особистості варіативність її моделей [див., скажімо, 70, с. 11–12].

2. Кожна з теоретичних моделей особистості може бути осередком певної системи аналізу дійсності, проте вирішує окремі, нерідко специфічні завдання, причому не тільки наукові, а й почасти політичні, ідеологічні, малоефективні для психології особистості. Саме через це не дали поки що очікуваного результату спроби *інтегративного підходу* до пізнання феномену особистості, метою якого є знайти у зіставленні різних концепцій, так званих “їх сухий залишок”, що міг би претендувати на статус конкретної істини не тільки для соціальної практики, а й для теорії особистості [див. 5].

3. Важливість цього запиту на інтегрування уявлень і підходів у бінарній сфері теоретичної й практичної психології не лише не знімається проаналізованими особливостями сучасної персонології, а й ставить завдання вийти зрештою на такі особистісні параметри людської життєдіяльності, що причетні до її утвердження як соціальної потреби, а відтак і чітко сформулювати тільки особистості притаманні функції. Даний аспект психологічних пошукувань має стати визначальним для сучасної персонології.

1. Абульханова-Славская К.А. Соотношение индивидуального и общественного как методологический принцип психологии личности / К.А. Абульханова-Славская // Теоретические проблемы психологии личности. – М.: Наука, 1974. – С. 34–82.

2. Ананьев Б.Г. О проблемах современного человекознания / Б.Г. Ананьев. – М.: Наука, 1977. – 380 с.

3. Асмолов А.Г. О предмете психологии личности / А.Г. Асмолов // Вопросы психологии. – 1983. – №3. – С. 118–125.

4. Асмолов А.Г. По ту сторону сознания: методологические проблемы неклассической психологии / А.Г. Асмолов. – М.: Смысл, 2002. – 480 с.

5. Балл Г.О. Интегративно-особистісний підхід: опрацювання концептуальних засад / Г.О. Балл // Наукові записки Ін-ту психол. ім. Г.С. Костюка АПН України. – 2010. – С. 10–20.

6. Балл Г.А. Личность как модус культуры и как интегративное качество лица / Г.А. Балл, В.А. Мединцев // Мир психологии. – 2010. – №4. – С. 167–178.

7. Банщикова В.М. Проблема личности и современная наука / В.М. Банщикова // Проблемы личности: Матер. симпозиума. – М., 1969. – С. 7–22.

8. Богомолов А.М. Личностный адаптационный потенциал в контексте системного анализа / А.М. Богомолов // Психологическая наука и образование. – 2008. – №1. – С. 67–73.

9. Божович Л.И. Личность и ее формирование в детском возрасте / Л.И. Божович. – М.: Просвещение, 1968. – 464 с.

10. Бердяев Н.А. О назначении человека / Н.А. Бердяев. – М.: Республика, 1993. – 428 с.

11. Василюк Ф.Е. Методологический анализ в психологии / Ф.Е. Василюк. – М.: Смысл, 2003. – 110 с.

12. Гальперин П.Я. Введение в психологию / П.Я. Гальперин. – М.: Изд-во МГУ, 1976. – 150 с.

13. Грэхем Л.Р. Естествознание, философия и наука о человеческом поведении в Советском Союзе / Л.Р. Грэхем: Пер. с англ. – М.: Политиздат, 1991. – 480 с.

14. Загородняя Е.В. Понимание личности: попытка интегративного подхода / Е.В. Загородняя // Горизонты образования. – 2009. – №2. – С. 7–22.

15. Зейгарник Б.Г. Теория личности К.Левина / Б.В. Зейгарник. – М.: Изд. МГУ, 1981. – 180 с.

16. Знаков В.В. От исследований понимания субъектом мира к психологическому анализу понимающего себя бытия / В.В. Знаков // Психологический журнал. – 2007. – Том 28, №6. – С. 101–110.

17. Иванов М.В. Историческая психология личности: Уч. пос. / М.В. Иванов. – СПб.: ПТУП, 2006. – 182 с.

18. Кабрин В.И. Ноэтическая коммуникация: на пути к релевантному исследованию психологического опыта / В.И. Кабрин // Методология и история психологии. – 2009. – Том 4. Вып. 3. – С. 5–23.

19. Капица П.Л. Эксперимент, теория, практика / П.Л. Капица. – М.: Наука, 1977. – 288 с.

20. Капустина А.Н. Многофакторная личностная методика Р. Кеттелла / А.Н. Капустина. – СПб.: “Речь”, 2001. – 112 с.

21. Краткий словарь по социологии / Под общ. ред. Д.М. Гвишиани, Н.И. Лапина; сост. Э.М. Коржева, Н.Ф. Наумова. – М.: Политиздат, 1989. – 479 с.

22. Карпенко З.С. Аксиологічна психологія особистості: [монографія] / З.С. Карпенко. – Івано-Франківськ: Лілея, 2009. – 512 с.

23. Ковалев А.Г. Психология личности / А.Г. Ковалев. – М.: Просвещение, 1965. – 288 с.

24. Кон И.С. Открытие “Я” / И.С. Кон. – М.: Политиздат, 1978. – 496 с.

25. Кон И.С. Личность как субъект общественных отношений / И.С. Кон. – М.: Наука, 1977. – 280 с.

26. Кон И.С. Социология личности / И.С. Кон. – М.: Политиздат, 1967. – 383 с.

27. Коссов Б.Б. Личность: актуальные проблемы системного подхода / Б.Б. Коссов // Вопросы психологии. – 1997. – №6. – С. 58–68.

28. Костюк Г.С. О природе психологических закономерностей / Г.С. Костюк // Вопросы психологии. – 1955. – №1. – С. 17–25.

29. Кричевец А.Н. Ценностно-перформативное измерение психологических теорий / А.Н. Кричевец // Психология. Журнал Высшей школы экономики. – 2010. – Т.7, №4. – С. 3–19.

30. Лазурский А.Ф. Классификация личностей / А.Ф. Лазурский. – Изд. 3-е перераб. / Под ред. М.Я. Басова и В.Н. Мясичева. – Л.: Госиздат, 1924. – 290 с.
31. Леонтьев А.Н. Избранные психологические произведения: в 2-х т. / А.Н. Леонтьев. – М.: Педагогика, 1983. – Т.2. – 320 с.
32. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность / А.Н. Леонтьев. – М.: Политиздат, 1975. – 304 с.
33. Ломов Б.Ф. О путях развития психологии / Б.Ф. Ломов // Вопросы психологии. – 1978. – №5. – С. 31–43.
34. Лерш Ф. Розуміння особи у психології / Ф. Лерш // Гуманістична психологія: антологія в 3-х т. / за ред. Р. Трача, Г. Балла. – Т.1. – К.: Пульсарі, 2001. – С. 93–109.
35. Максименко С.Д. Психологія в соціальній та педагогічній практиці / С.Д. Максименко. – К.: Наукова думка, 1999. – 216 с.
36. Мареев С.Н. Зачем человеку личность? / С.Н. Мареев // Мир психологии. – 2007. – №1. – С. 114–125.
37. Маркс К. Соч. / К. Маркс и Ф. Энгельс. Сочинения. – Т. 23. – Политиздат. – 356 с.
38. Мерлин В.С. Лекции по психологии мотивов человека / В.С. Мерлин. – Пермь, 1971. – 120 с.
39. Мусатов С.О. Передумови кризових явищ у психології / С.О. Мусатов // Педагогіка і психологія: Вісник АПН України. – 2005. – №3 (48). – С. 5–17.
40. Мусатов С.О. Соціально-персоналогічний аналіз особистості сучасника як наукова проблема / С.О. Мусатов // Психологія і суспільство. – 2009. – №3. – С. 95–106.
41. Мухина В.С. Личность: Мифы и реальность (Альтернативный взгляд. Системный подход. Инновационные аспекты) / В.С. Мухина. – Екатеринбург: Интелфлай, 2007. – 1072 с.
42. Мясичев В.Н. Проблема отношений человека и ее место в психологии / В.Н. Мясичев // Личность и неврозы. – Л.: Изд-во. ЛГУ, 1960. – С. 209–230.
43. Обозов Н.Н. Психология межличностных отношений / Н.Н. Обозов. – К.: Вища школа, 1990. – 192 с.
44. Пелипенко А.А. Культура как система / А.А. Пелипенко, И.Г. Яковенко. – М., 1998. – 376 с.
45. Петровский А.В. История советской психологии. Формирование основ психологической науки / А.В. Петровский. – М.: Педагогика, 1973. – 424 с.
46. Платонов К.К. Структура и развитие личности / К.К. Платонов. – М.: Наука, 1980. – 255 с.
47. Поршнев Б.Ф. Функция выбора – основа личности / Б.Ф. Поршнев // Проблемы личности: Матер. симпозиума. – М., 1969. – С. 7–22.
48. Психология: словарь / Под ред. А.В. Петровского, М.Г. Ярошевского. – 2-е изд. – М.: Политиздат, 1990. – 494 с.
49. Петровский В.А. “Существование личности” как психологическая проблема / А.В. Петровский, М.Г. Ярошевский // Теоретическая психология. – М.: Издат. центр “Академия”, 2001. – С. 286–294.
50. Петровский А.В. Возможности и пути построения общепсихологической теории личности / А.В. Петровский // Вопросы психологии. – 1987. – №4 – С. 30–44.
51. Роговин М.С. Введение в психологию / М.С. Роговин. – М.: Высшая школа, 1969. – 381 с.
52. Рибалка В.В. Теорії особистості у вітчизняній психології та педагогії: [навч. пос.] / В.В. Рибалка. – Одеса: Бадаєв, 2009. – 575 с.
53. Роменець В.А. Історія психології ХХ століття / В.А. Роменець, І.П. Маноха. – К.: Либідь, 1998. – 989 с.
54. Рубинштейн С.Л. Проблемы общей психологии / С.Л. Рубинштейн. – М.: Педагогика, 1973. – 424 с.
55. Рубинштейн С.Л. Принципы и пути развития психологии / С.Л. Рубинштейн. – М.: Изд-во. АН СССР, 1959. – 354 с.
56. Рубинштейн С.Л. Бытие и сознание / С.Л. Рубинштейн. – М.: Изд-во АН СССР, 1957. – 328 с.
57. Рыжов В.В. Психологические основы коммуникативной подготовки педагога / В.В. Рыжов. – Н. Новгород: Изд-во Нижегород. ун-та, 1994. – 164 с.
58. Соколова О.Т. Проективные методы исследования личности / О.Т. Соколова. – М.: Изд-во МГУ, 1980. – 176 с.
59. Старовойтенко Е.Б. Культурная психология личности: [монография] / Е.Б. Старовойтенко. – М.: Академ. проект: Гаудеамус, 2007. – 301 с.
60. Степин В.С. Становление научной теории / В.С. Степин. – Минск, 1976. – 238 с.
61. Ткаченко О.М. Принципы і категорії психології / О.М. Ткаченко. – К.: Вища школа, 1972. – 199 с.
62. Тойнби А. Дж. Постигание истории: Пер. с англ. / А. Тойнби. – М.: Прогресс, 1991. – 736 с.
63. Фурман А.В. Идея професійного методологування: [монография] / А.В. Фурман. – Ялта–Тернопіль: Економічна думка, 2008. – 205 с.
64. Хараш А.У. Личность, сознание и общение: к обоснованию интересубъективного подхода в исследовании коммуникативных воздействий / А.У. Хараш // Хрестоматия по педагогической психологии. – М.: Междунар. пед. академия, 1995. – С. 216–227.
65. Хомская Е.Д. О методологической проблеме современной психологии / Е.Д. Хомская // Вопросы психологии. – 1997. – №3. – С. 112/0125.
66. Чепелева Н.В. Теоретичні засади нарративної психології / Н.В. Чепелева // Наративні психотехнології / За заг. ред. Н.В. Чепелевої. – К.: Плавник, 2007. – С. 3–37.
67. Чуприкова Н.И. Какой должна быть сегодня научная психология / Н.И. Чуприкова // Вопросы психологии. – 1997. – №3. – С. 126–127.
68. Швейцер А. Культура и этика: Пер. с нем. / Под ред. В.А. Карпушина, А. Швейцер. – М.: Прогресс, 1973. – 343 с.
69. Шибутани Т. Социальная психология: Сокращ. перев. с англ. В.Б. Ольшанского / Т. Шибутани. – М.: Ростов Н/Д: Феникс, 1998. – 544 с.
70. Шорохова Е.В. Психологический аспект проблемы личности / Е.В. Шорохова // Теоретические проблемы психологии личности. – М.: Наука, 1974. – С. 3–33.
71. Юревич А.В. Методологический либерализм в психологии / А.В. Юревич // Вопросы психологии. – 2001. – №5. – С. 3–18.
72. Юревич А.В. Перспективы парадигмального синтеза / А.В. Юревич // Вопросы психологии. – 2008. – №1 – С. 3–15.
73. Ярошевский М.Г. Не вспомнить ли о Канте? / М.Г. Ярошевский // Вопросы психологии. – 1997. – №3. – С. 131–132.
74. Ярошевский М.Г. Развитие советской психологии / М.Г. Ярошевский // История психологии. – М.: Мысль, 1966. – С. 521–550.
75. Ясперс К. Смысл и назначение истории: Пер. с нем. / К. Ясперс. – М.: Политиздат, 1991. – 527 с.
76. Allport G.W. Personality: A psychological interpretation / G.W. Allport. – N.Y., 1937. – 462 p.
77. Allport G.W. The Nature of Personality: Selected Papers / G.W. Allport. Cambridge, 1950.
78. Nutin J. La structure de la personnalite / J. Nutin. Paris: PUT, 1971. – 256 p.

АНОТАЦІЯ

Мусатов Сергій Олександрович.

Варіативність концептуального визначення особистості у психології.

Виявляється поширена у характеристиках сутності особистості односторонність, що здебільшого обслуговує ті чи інші пріоритети ідеологічного, політичного чи соціального гатунку. На матеріалі аналізу феномену варіативності проілюстрована залежність певних концептуальних визначень особистості від метапсихологічної позиції їх авторів, а також аргументована недостатність відповідних проєкцій у персонологічну практику й пов'язане із цим розщеплення психології особистості на академічну і практичну сфери професійного практикування. Вказане розмежування дається взнаки у діяльності психологів різної спеціалізації: від теоретиків, методологів, експериментаторів, розробників дослідницьких програм, істориків психології та інтерпретаторів її наукових перспектив до практичних психологів, викладачів психології та інших спеціалістів соціальних служб та освітніх закладів. Доведено, що як подібності, так і розбіжності у понятійних визначеннях, вказують на нерелевантність пояснювальних підходів до пізнання феномену особистісного буття. Щонайперше в них не розкривається соціальна інструментальність та індивідуальний зміст особистості для суб'єкта суспільних відносин. Крім того, підкреслена недосконалість методологічних засобів вивчення особистості у її психологічних, концептуальних витоках. Запропоновано зосередити дослідницьку увагу на визначенні психокультурного призначення особистості як феномену філогенетичної та онтологічної природи, на джерелах і першопричинах її специфіки, тобто проаналізувати її як категорію загального та особливого, а не єдиного.

Ключові слова: *буття, особистість, академічна психологія, практико зорієнтована психологія, соціальний портрет особистості, персонологія, концепції особистості, класичний прагматизм, діяльнісна парадигма, психодіагностика, внутрішні умови, психологічна практика, інтегративний підхід у психології, здатність розвиватися.*

АННОТАЦИЯ

Мусатов Сергей Александрович.

Варіативність концептуального визначення особистості в психології.

Обосновывается распространенная в характеристиках сущности личности односторонность, что по большей части обслуживает приоритеты идеологического, политического или социального порядка. На материале анализа феномена вариативности проиллюстрирована зависимость определенных концептуальных определений личности от метапсихологической позиции их авторов, а также аргументирована недостаточность соответствующих проекций в персонологическую практику и связанное с этим расщепление психологии личности на академическую и практическую сферы профессионализации. Указанное разграни-

чение дает о себе знать в деятельности психологов разной специализации: от теоретиков, методологов, экспериментаторов, разработчиков исследовательских программ, историков психологии и интерпретаторов ее научных перспектив к практическим психологам, преподавателям психологии и к другим специалистам социальных служб и образовательных заведений. Довказано, что как подобие, так и разногласия в понятийных определениях указывают на нерелевантность объяснительных подходов к познанию феномена личностного бытия. В первую очередь в них не раскрывается социальная инструментальность и индивидуальное содержание личности как субъекта общественных отношений. Кроме того, подчеркнута несовершенство методологических средств изучения личности в ее психологических концептуальных истоках. Предложено сосредоточить исследовательское внимание на определении психокультурного назначения личности как феномена филогенетической и онтологической природы, на источниках и первопричинах ее специфики, то есть проанализировать ее как категорию общего и особенного, а не единичного.

Ключевые слова: *бытие, личность, академическая психология, практико ориентированная психология, социальный портрет личности, персонология, концепции личности, классический прагматизм, діяльнісна парадигма, психодіагностика, внутрішні умови, психологічна практика, інтегративний підхід у психології, здатність розвиватися.*

ANNOTATION

Musatov Serhiy.

Variability of Conceptual Definition of Personality in Psychology.

The widespread in the characteristics of personality unilateralism, which mostly deals with certain priorities of ideological, political or social kind, has been revealed. The dependence of certain conceptual definitions of personality from meta-psychological position of its authors has been pointed up and the insufficiency of appropriate projections on personological practice and connected with this splitting of the psychology of personality on the academic and practical spheres has been substantiated. It has been proved that the similarities as well as differences in conceptual definitions point at irrelevance of explanation approaches to the cognition of the phenomenon of personality existence. It has been offered to pay attention of researches on the definition of psycho-cultural destination of a personality as a phenomenon of philo-genetical and ontological nature, on the sources and original factors of its specifics, that is to analyze it as a category of general and special, not as unitary.

Key words: *being, personality, academic psychology, practice-oriented psychology, social portrait of personality, personology, concept of personology, classical pragmatism, action paradigm, psycho-diagnostics, inner conditions, psychological practice, integrative approach in psychology, aptitude to develop.*

Надійшла до редакції 1.02.2013.